

**Επανεπίσκεψη, διά μέσου του σταθμιστικού συλλογισμού, της αδύναμης
κανονιστικής δεσμευτικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων -υπό καθεστώσ
μιας ευρωπαϊκής και παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς**

*(Προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για τον ομότιμο καθηγητή Δημήτρη Τραυλό
Τζανετάτο)*

Του Αντώνη Μανιτάκη

Περίληψη: Ο συγγραφέας επανεπισκέπτεται και ξανασκέφτεται το κλασσικό και πάντα επίκαιρο ζήτημα της κανονιστικής δεσμευτικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων και ειδικά της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου. Επανεξετάζει την επικρατήσασα άποψη ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν γεννούν (υποκειμενικές) αξιώσεις και ότι η κανονιστικότητά τους είναι ελλιπής και εξαρτημένη. Εξαρτημένη από τη βούληση του νομοθέτη και από τη δημιουργία εύρωστων κοινωνικών υπηρεσιών και Ταμείων. Τέλος, η προστασία τους συναρτάται με τις δικαιο-κρατικές εγγυήσεις της προστασίας των οικονομικών ελευθεριών μαζί με μια άκρως ανταγωνιστική, ευρωπαϊκή και εθνική, οικονομία της αγοράς.

Η συναρτώμενη από πολλούς παράγοντες αυτή κανονιστικότητά τους, δεν εκμηδενίζει ωστόσο τον δυναμικό κα ευέλικτο χαρακτήρα της. Αντίθετα τον ενισχύει. Η προστασία τους ως συνταγματικά αγαθά γενικότερου συμφέροντος, (όπως είναι η εργασία-απασχόληση, η δημόσια υγεία, η ζωή η κοινωνική ασφάλιση και η παιδεία) -και όχι μόνον η προστασία τους ως δικαιώματα- τα επιτρέπει να αναμετριοούνται και να αντισταθμίζονται κάθε φορά, ανάλογα και με τις περιστάσεις, με άλλα συνταγματικά αγαθά ή δικαιώματα. Από τη ζυγοστάθμιση αποκαλύπτεται συχνά η τεράστια σημασία και ενίοτε η ανάγκη μιας κατά προτεραιότητα προστασίας τους, ακόμη και έναντι των ατομικών ελευθεριών, όπως συνέβη τον καιρό της πανδημίας που ζούμε. Η πανδημία μαζί με τον θανατηφόρο ιό και τον πάνδημο φόβο, που ενέσπειρε, μας έδειξε και την ανάγκη κοινωνικής προστασίας της υγείας και της ζωής μας, ως πανανθρώπινα αγαθά. Επανάκαμψη του κοινωνικού κράτους; Ίδωμεν πάντως όχι το ίδιο με το προηγούμενο.

I. Η ατελής κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων¹

Στο Σύνταγμά μας καθιερώθηκε ρητά, ως γνωστόν, με την Αναθεώρηση του 2001 -ακολουθώντας στο σημείο αυτό, με κάποια καθυστέρηση, είναι αλήθεια, το ρεύμα της εποχής- η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου². Παρόλο που η καθιέρωσή της προβλήθηκε ως πρωτοποριακή κοινωνική κατάκτηση, που συμπλήρωνε το τυπικό και άτεγκτο χαρακτήρα του φιλελεύθερου κράτους δικαίου και έδωσε αριετή τροφή στην θεωρία, και μάλιστα μονογραφικά, δεν συνάντησε, ωστόσο, ως τέτοια, ως αυτοτελής δηλαδή συνταγματική αρχή, την ανάλογη απήχηση και στη νομολογία. Η τελευταία ελάχιστες φορές την επικαλέστηκε ρητά και δεν κατάφερε να αναδείξει το ειδικό κανονιστικό βάρος της ούτε την ιδιαίτερη ερμηνευτική της συνεισφορά, που δεν είναι βέβαια αμελητέα, αφού νομιμοποιεί τον δικαστή να διευρύνει ή να ενισχύσει ή να διευκρινίσει ή να συγκεκριμενοποιήσει την προστασία ενός κοινωνικού δικαιώματος καλύπτοντας ή αίροντας τυχόν αντινομίες. Σε τελευταία ανάλυση η επίκλησή της ενισχύει την νομική επιχειρηματολογία του δικαστή. Μέχρις όμως εκεί, τίποτε περισσότερο³.

¹ Η μελέτη αφιερώνεται στον εκλεκτό συνάδελφο και φίλο Δημήτρη Τραυλό-Τζαβετάτο, που από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης αγωνίστηκε με ενθουσιασμό και ακάματη διάθεση για την ανανέωση του εργατικού δικαίου και των εργασιακών σχέσεων γενικότερα. Υπηρέτησε τον κλάδο του με συνέπεια μεθοδολογική προσφέροντας ακόμη και σε μας τους μη ειδικούς, τους συνταγματολόγους, σκέψεις και ιδέες γόνιμες για συζήτηση και προβληματισμό. Η οπτική του ήταν πάντα δικαιοπολιτική και δεν έκρυβε την αγάπη του για την πολιτική και κοινωνική θεωρία, την οποία χρησιμοποιούσε αφειδώς. Τον γνώρισα επιστημονικά, όταν διάβασα την πρώτη, θεμελιακή, μελέτη του, μια εκτενή, θεωρητικά ψαγμένη, εργασία για τη νομική φύση του δικαιώματος της εργασίας, σε συνάρτηση με την κοινωνική και συνταγματική πραγματικότητα (Το Σύνταγμα, 1975, σ. 727 επ.). Συνεπής, όσο λίγοι, στις ιδέες του, άοκνος ερευνητής και συγγραφέας, που παρακολουθεί τις εξελίξεις και την αλλοδαπή βιβλιογραφία, το απέδειξε και με το τελευταίο του βιβλίο: «Το εργατικό δίκαιο στην τέταρτη επανάσταση, Σάκκουλας, 1919», όπου τολμά και αναμετρείται με τις προκλήσεις της ψηφιακής εποχής, και αναζητά τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στην προστασία και ασφάλεια των εργαζομένων η χρήση της τεχνητής νοημοσύνης της ρομποτικής, η ψηφιακή συγκέντρωση και επεξεργασία προσωπικών δεδομένων και πληροφοριών και η δημιουργία ενός ψηφιακού πανοπτικού κράτους, με μοιραία κατάληξη την επιβολή ενός ψηφιακού ολοκληρωτισμού από αφανή ιδιωτικά κέντρα συγκέντρωσης ψηφιακών δεδομένων. Οι επιστημονικές διαφωνίες μας γύρω από την νομολογία της κρίσης και τους περιορισμούς στην συλλογική αυτονομία από τους εκτελεστικούς των Μνημονίων νόμους δεν έθιξαν την εκτίμηση που τρέφει ο ένας για τον άλλο. Του εύχομαι να συνεχίσει, το ίδιο δημιουργικός, να μας κοινωνεί τις σκέψεις του.

² Από τις πιο πρόσφατες σχετικές μελέτες, την μελέτη του Οδυσσέα Σπάχη, Η διαδρομή προς το κοινωνικό κράτος δικαίου στην Ελλάδα, «Τιμητικός τόμος για τα πενήντα χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων», Σάκκουλας, 2015, σ. 293-312.

³ Βλέπε σχετικά με την κανονιστικότητα της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου και των κοινωνικών δικαιωμάτων γενικότερα, Άγγελου Στεργίου, 'Τα κοινωνικά αναδιανεμητικά δικαιώματα ενώπιον της κρίσης. Ο δικαστής εγγυητής ενός ελάχιστου εύλογου επιπέδου ευημερίας', Εφημερίδα, 1/2016. 78-191, όπου παρουσιάζεται η πιο πρόσφατη σχετική νομολογία σχετικά με τα κοινωνικά δικαιώματα και αναζητείται ο προσδιορισμός του εύρους και της έντασης της κανονιστικής δεσμευτικότητάς τους, Του ίδιου, 'Σχετικά με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου', σε : Πέντε χρόνια μετά την συνταγματική Αναθεώρηση του

Η πενιχρή κανονιστική της χρησιμότητα φαίνεται κυρίως στον σταθμιστικό συλλογισμό – στάθμιση κόστους- οφέλους, αναλογική προσβολή ενός συνταγματικού αγαθού σε σχέση με την προστασία ενός άλλου ή η συνάφεια μέσου- σκοπού κλπ. Έμεινε ερμηνευτικά σχεδόν ανεμετάλλευτη από τη νομολογία της κρίσης, η οποία αντιμετώπισε άλλωστε, το δικαίωμα της κοινωνικής ασφάλισης *σαν ένα περιουσιακό δικαίωμα*, που η προσβολή του έπρεπε να σταθμιστεί με την προστασία σκοπών γενικότερου, οικονομικού και κοινωνικού συμφέροντας. Έτσι, όταν π.χ. χρειάστηκε να σταθμίσει ο δικαστής πόσο αναγκαία ή πρόσφορη ή ανάλογη και όχι δυσανάλογη ή υπέρμετρη υπήρξε η προσβολή ενός κοινωνικού δικαιώματος -π.χ. του δικαιώματος απόληψης σύνταξης ή επιδόματος- χάριν της πραγμάτωσης ενός μακροπρόθεσμου κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού, όπως η δημοσιονομική ισορροπία ή η βιωσιμότητα ενός ασφαλιστικού ταμείου, η επίκληση της αρχής του κοινωνικού κράτους δεν αποτέλεσε, ως τέτοια, γνώμονα στάθμισης ούτε κριτήριο της συνταγματικότητας του μέτρου. Το ρόλο αυτό έπαιξαν τελικά η αόριστη έννοια του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος σε στενή συνάρτηση με την δικανική πρακτική της *αναλογικότητας*, η οποία και λειτούργησε καθοριστικά ως γνώμονας σταθμιστικός και καθοριστικός ως προς το εύρος του κανονιστικού περιεχομένου του διακινδυνεζόμενου κοινωνικού δικαιώματος.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όπως έδειξε και η κυμαινόμενη νομολογία, η επίκληση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου *δεν είχε να προσφέρει κάτι περισσότερο ερμηνευτικά πέρα από την αναφορά ως έσχατον ορίου προσβολής ενός κοινωνικού δικαιώματος*, στις αόριστες έννοιες ή γνώμονες *στάθμισης*, π.χ. του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου»⁴ και της μη αναδρομικής απρόβλεπτης και

2001', Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Αντ. Σάκκουλας, 2006, σ. 525-525, όπου επισημαίνεται εύστοχα και πρώιμα η λειτουργία της αρχής ως ερμηνευτικής κατά βάση πυξίδας. Ακόμη, από την παλαιότερη συζήτηση, *το Ημέτερον Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, Σάκκουλας, 1994, σ. 213-289, *Εμού του ιδίου*, 'Η κανονιστική διάκριση των σχέσεων κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους', *Το Σ 1993*. 681-702. Ειδικά για την ατελή κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, την προαναφερθείσα μελέτη *Άγγελου Στεργίου*, καθώς και την προγενέστερή του 'Η αναζήτηση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων (με αφορμή τη διάταξη του άρθρου 22 παρ.4 του Συντάγματος, *Το Σ 1993*. 703-739, καθώς και για το ίδιο πάντα θέμα την κατατοπιστική μελέτη του *Παναγιώτη Τσούκα*, 'Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας', *Το Σ 1993*. 785-805, όπου επισημαίνεται η ιδιότυπη ή ατελής κανονιστικότητα της αρχής, η οποία εξαντλείται στην ερμηνευτική κατά βάση σημασία της. Για την δομική, κανονιστική ανεπάρκεια των κοινωνικών δικαιωμάτων, βλέπε και *Δ. Τραυλό-Τζαβετάτο*, *Εργατικό Δίκαιο και βιομηχανική επανάσταση*, 2017, σ. 49 επ.

⁴ Βλέπε, *Δ. Τσάτσου*, Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, Αντ. Σάκκουλας, 1988, σ. 208 επ. όπου και η εύστοχη διάκριση μεταξύ σχετικού και απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου. Βλέπε σε ό, τι αφορά το κοινωνικό κεκτημένο και *Β. Ρώτη*, Ο περιορισμός της παντοδυναμίας του νομοθέτη στα πλαίσια των διατάξεων του άρθρου 22 παρ. 2 του Συντάγματος σε: 'Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις', σ. 183, 197, όπου διαβάζουμε το εξής εκπληκτικό: «*Δεν υπάρχουν κεκτημένα δικαιώματα άξια σεβασμού...Ο νομοθέτης είναι ελεύθερος να θέσει κανόνες διάφορους από τους*

αδικαιολόγητης ανατροπής του σε συνάρτηση με την παραβίαση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ή ακόμη της κοινωνικής ή διαγενεακής αλληλεγγύης ή της κοινωνικής αξιοπρέπειας ή *πιο συγκεκριμένα «ενός ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης»⁵ κ.ά., κατά την εκτίμηση βέβαια του δικαστή. Εξάλλου ο δικαστής δεν είναι λογικά δυνατόν να σταθμίζει γενικά και αφηρημένα την προσβολή π.χ. μιας ατομικής ελευθερίας ή ενός κοινωνικού δικαιώματος με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Αλλά πάντοτε ειδικά και συγκεκριμένα ενόψει της συνταγματικής διαφοράς και των πραγματικών και νομικών περιστατικών ή συνθηκών που την έχουν διαμορφώσει. Δεν νοείται γενική και αφηρημένη στάθμιση ή αξιολόγηση συνταγματικών δικαιωμάτων και αγαθών, που να μην συνεπάγεται συγκεκριμένη, ενόψει της υπόθεσης, ιεραρχική αξιολόγησή τους. Η θέση αυτή δεν παραμερίζει ούτε αντιμάχεται την κοινά αποδεκτή ιδέα ότι στα πλαίσια μιας θετής συνταγματικότητας δεν νοείται τυπική ιεράρχηση των συνταγματικών διατάξεων ή των συνταγματικών αρχών ούτε μπορεί να γίνει αποδεικτό ότι ορισμένες αρχές ή συνταγματικοί κανόνες υπερισχύουν των άλλων και διαθέτουν υπερ-συνταγματική ισχύ. .*

Η αναφορά στην αρχή του κοινωνικού κράτους γίνεται άρα για να αντληθούν απλώς πρόσθετα επικουρικά επιχειρήματα υπέρ μιας ερμηνευτικής επιλογής, προς την οποία φαίνεται να γέρνει ο δικαστής, π.χ του θεμιτού περιορισμού μιας ελευθερίας ή προς ενίσχυση της προστατευτικής εμβέλειας ενός κοινωνικού δικαιώματος, όταν η προσβολή του χρειάζεται να σταθμιστεί ενόψει της εξυπηρέτησης σκοπού δημοσίου συμφέροντος και η νομοθετική εξουσία ή ο δικαστής πρέπει να σταθμίσει μήπως η προσβολή είναι υπέρμετρη ή δυσανάλογη στην συγκεκριμένη περίπτωση σε σχέση με το εξυπηρετούμενο δημόσιο αγαθό. Στην περίπτωση αυτή η επίκληση της αρχής του κοινωνικού κράτους, όπως και οι επιμέρους εξειδικεύσεις της (αξιοπρεπής διαβίωση, κοινωνική αλληλεγγύη, κ.ά.) θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, είτε ρητά είτε άρρητα, ως γνώμονας στάθμισης μεταξύ των δύο συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών ή κοινωνικών δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών και άρα ως ύστατο ερμηνευτικό κριτήριο.

Η εξαρτημένη κανονιστικότητα της αρχής του κοινωνικού κράτους επιβεβαιώνεται, άλλωστε, και από την γραμματική ερμηνεία του όρου που χρησιμοποίησε για να την καθιερώσει ο συνταγματικός νομοθέτης: «κοινωνικό κράτος δικαίου», που είναι σύνθεση του κοινωνικού κράτους και του κράτους δικαίου. Αυτό από μόνο του δείχνει ότι η αρχή του κοινωνικού κράτους δεν διαθέτει ούτε καν νοηματική αυτοτέλεια, πολλώ δε μάλλον κανονιστική. Η ισχύς της συναρτάται με την συνέργεια και των δικαιοκρατικών εγγυήσεων, με τις οποίες οφείλει να εναρμονίζεται η εφαρμογή της.

προϋφιστάμενους. Ακόμη και δυσμενέστερους, με βλαπτικές μεταβολές, για τους εργαζόμενους ή τους εργοδότες χωρίς να χρειάζεται η συγκεκριμένη τους». Η ακραία αυτή θέση ενός Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας μπορεί να «σοκάρει», και είναι πράγματι προκλητική και απόλυτη. Εκφράζει, ωστόσο, μέσα από την κατηγορηματικότητα της μια αυτονόητη αλήθεια, επιβεβαιώνει ένα συνταγματικό κεκτημένο για τη συνταγματική θεωρία και νομολογία: την ελλιπή κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και την απόλυτη εξάρτηση της δεσμευτικότητάς της από την βούληση του κοινού νομοθέτη.

⁵ Αγγ. Στεργίου, 'Τα κοινωνικά αναδιανεμητικά δικαιώματα...' ό.π.

**II. Τα κοινωνικά δικαιώματα απέναντι στον σταθμιστικό ερμηνευτικό συλλογισμό: το παράδειγμα των αποφάσεων ΣτΕ 400/ 1986 Ολ, 2289/1987Ολ. και 2307/ 2014Ολ.
Προστασία της υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης και της συλλογικής αυτονομίας**

Όλα τα προηγούμενα συνηγορούν υπέρ της διαπίστωσης – που φαίνεται να είναι, άλλωστε, κοινά αποδεκτή – ότι η κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι εκ γενετής ισχνή, ατελής, λιποβαρής ή εξαρτημένη⁶. Εξαρτημένη από την θέληση του κοινού νομοθέτη και από την ύπαρξη κοινωνικών υπηρεσιών και πάντως από την διαθεσιμότητα επαρκών κοινωνικών πόρων. Εξαρτημένη από τα διαπλαστικά περιθώρια ή από τις δικανικές σταθμίσεις του δικαστή. Η κανονιστική τους ενέργεια εξαντλείται δυστυχώς εκεί που αρχίζει η πραγμάτωσή τους. Για τον απλούστατο λόγο, ότι οι κοινωνικές παροχές απαιτούν για να εκπληρώσουν το «παροχικό» κανονιστικό τους περιεχόμενο και για να ικανοποιήσουν τον δικαιούχο τους θετική ανταπόκριση από συνεστημένες ήδη και βιώσιμες, με επαρκές και βιώσιμο ασφαλιστικό κεφάλαιο, κοινωνικές

⁶ Βλέπε σχετικά, την κλασσική μελέτη του *Αριστόβουλου Μάνεση*, 'Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο', (αναδημοσίευση από τον συλλογικό τόμο του *Ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Εστία 1995, σ. 167-186) και εδώ σε: *Αρ. Μάνεσης, Θεωρία και πράξη συνταγματική*, τ. II, Σάκκουλας, 2007, σ. 579-591. Πρβλ. πο 152-153 *Διαφορετική άποψη*, σχετικά με την σημασία, το νομικό χαρακτήρα και την κανονιστική υφή των κοινωνικών δικαιωμάτων και ειδικότερα της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, πριν την συνταγματική καθιέρωσή της, έχει διατυπώσει ο *Γ. Κατρούγκαλος*, στη μονογραφία του, 'Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, κοινωνικά δικαιώματα στον σύγχρονο κόσμο', *Αντ. Σάκκουλας*, 1998, ιδίως, σ. 427-621, όπου υπερτονίζεται ο κανονιστικά δεσμευτικός χαρακτήρας των κοινωνικών δικαιωμάτων απέναντι στο νομοθέτη, με επιχειρήματα κυρίως της θεωρίας περί του δέον γενέσθαι ή με αναφορές στη συγκριτική παρατήρηση και όχι τόσο βασισμένα στη νομολογία, του *Ίδιου*, *Νομική φύση και δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων*, σε 'Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας', *Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης*, Σαββάλας, σ. 149- 161. Σχετικά με την πραγμάτωση των δικαιωμάτων γενικά και ειδικότερα των κοινωνικών, την ιδιαίτερα χρήσιμη για τους νομικούς και ειδικά για τους συνταγματολόγους μονογραφία της *Καλλιόπης Σπανού*, *Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων*, Σαββάλας, 1997, ιδία σελ. 165: «Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν εμφανίζονται, γράφει, πλέον, απλώς ως βάσεις διεκδίκησης αλλά κυρίως ως πλαίσιο διαπραγμάτευσης και πειθούς απέναντι στις υπηρεσίες που εφαρμόζουν κοινωνικές πολιτικές (σ. 293)».

ή ασφαλιστικές υπηρεσίες και βέβαια από τη μεσολάβηση πάντα του νομοθέτη⁷ και σε τελευταία ανάλυση από εκείνη του δικαστή⁸.

Ο δικαστής μπορεί σταθμίζοντας τα συγκρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα και κρίνοντας με βάση τα συγκεκριμένα πραγματικά και νομικά περιστατικά της κάθε υπόθεσης να προτάξει την προστασία του ενός έναντι του άλλου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα την εποχή του έντονου

⁷ Βλέπε *Αριστόβουλου Μάνεση*, ο.π., σ. 579.

Δριμεία κριτική στις παραδοχές αυτές έχει ασκήσει με αφορμή σχετικές αλληλοσυγκρουόμενες είναι αλήθεια αποφάσεις του ΣτΕ της εποχής της κρίσης, ο *Κ. Γιαννακόπουλος*. Στην εκτενή και εμπειριστικώς μελέτη του, 'Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων', *Εφημ. Δ. Δ. 4/2017*, σ. 417-442, σχολιάζει τη νομολογία για τις περικοπές των συντάξεων και των επιδομάτων, με άξονα τον πραγματικό και πολιτικό τελικά επιχείρημα «ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος» ή το συγγενές «εκ των αδυνάτων δεν γεννάται ενοχή», που στην σύγχρονη εποχή συμπυκνώνεται στη ρήση «επιφύλαξη του εφικτού». Η επίκληση ωστόσο της «επιφύλαξης του εφικτού» σε ό, τι αφορά την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι, όπως παραδέχεται άλλωστε και ο ίδιος ο συγγραφέας, ένσταση πολιτική, κρίση ή διαπίστωση *εμπειρική και όχι κανονιστική* και δεν μπορεί, είναι αλήθεια, να δικαιολογήσει, ως τέτοια, την ατελή κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αν όμως είναι αληθινός ο προηγούμενος συλλογισμός τότε, με την ίδια λογική, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι και η ίδια η ατελής κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είναι δυνατόν να αναπληρωθεί ούτε να θεραπευθεί με θεωρητικούς αφορισμούς. Και αυτό φαίνεται και από την νομολογία, η οποία δεν αρνείται την κανονιστική τους ατέλεια, αντίθετα μάλιστα άλλοτε συρρικνώνοντας την συνταγματική-κανονιστική τους προστασία αποφεύγει και σωστά να ασκήσει ενδελεχή έλεγχο συνταγματικότητας του σκοπού του επίδικου νόμου ακολουθώντας στο σημείο αυτό την πάγια νομολογιακή θέση και αναγνωρίζοντας ευρύτερα περιθώρια επιλογής και άσκησης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής στο νομοθέτη. Και άλλοτε επικαλούμενη την πάγια, έναν αιώνα τώρα, αυτοδέσμευσή της, ασκεί περιορισμένο δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας, εκείνον της μη υπέρβασης των ακραίων ορίων. Αρνείται, δηλαδή, να προχωρήσει σε εντατικό έλεγχο του σκοπού του νόμου. Απόρη και στην περίπτωση που έκρινε, όπως συνέβη με τις περικοπές των συντάξεων και επιδομάτων ορισμένων κατηγοριών συνταξιούχων, ως αντισυνταγματικές, ακόμη και στην περίπτωση αυτή οχυρώθηκε πίσω από τον προβληματικό -για μένα- λόγο αντισυνταγματικότητας, «της ελλιπούς αιτιολογίας του νόμου», λόγω έλλειψης «εμπειριστικώς μελετημένης και τεκμηριωμένης έκθεσης» ειδικών.

⁸ Σχετικά με την αντίθετη άποψη βλέπε την εκτενή μελέτη του *Γ. Κατρούγγαλου*, «Είκοσι χρόνια μετά : η δύσκολη αναζήτηση της κανονιστικής φύσης των κοινωνικών δικαιωμάτων», Τα είκοσάχρονα του Συντάγματος του 1975, Αντ. Σάκκουλας, 1998 σ. 119-162, όπου και παρατίθενται θεωρητικά κυρίως επιχειρήματα για την υποστήριξη της θέσης της κανονιστικής δεσμευτικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Υποστηρίζεται ακόμη ότι τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν και πρέπει να αντιμετωπιστούν ως «υποκειμενικά, δημόσια δικαιώματα», που γεννούν αντίστοιχες υποχρεώσεις του κράτους και κοινωνικές παροχές. Επιφυλακτικός, ωστόσο ο *Δ. Τραυλός-Τζανετάτος*, ο.π., σ. 157 επ., ο οποίος τονίζει, αντίθετα, τη νομική πρόσληψή τους περισσότερο ως επιταγής συνταγματικής, που απευθύνεται πρωταρχικά στο νομοθέτη και τον επιφορτίζει με την εκτέλεση συνταγματικής εντολής, να φροντίζει την ικανοποίηση ενός κοινωνικού δικαιώματος.

κρατικού παρεμβατισμού και των κοινωνικοποιήσεων, η περιφημη απόφαση του ΣτΕ 400/1986, η οποία έκρινε ότι ο εκτελεστικός του Συντάγματος νόμος για την προστασία της δημόσιας υγείας και της δημιουργίας του ΕΣΥ είναι συνταγματικά θεμιτό να παραμερίζει την συνταγματικά κατοχυρωμένη δικαιοπρακτική ελευθερία του διαθέτη ιδιωτικής περιουσίας.

Η απόφαση έκρινε την συνταγματικότητα του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ) και του θεσμού του γιατρού αποκλειστικής απασχόλησης με αφορμή την εφαρμογή του και στα νοσηλευτικά ιδρύματα, που είχαν ιδρυθεί και λειτουργούσαν ως κοινωφελή ιδρύματα με βάση την τελευταία βούληση του διαθέτη. Το ΣτΕ θεώρησε τις προσβολές που επέφερε ο εν λόγω νόμος στην δικαιοπρακτική αυτονομία ενός διαθέτη που ιδρύει με διαθήκη του κληροδόστημα κοινής ωφελείας, ως συνταγματικά θεμιτές, με το σκεπτικό ότι τα μέτρα θεσπίστηκαν κατά την κρίση του κοινού νομοθέτη προς εξυπηρέτηση γενικότερου δημοσίου συμφέροντος, που συνίσταται στην παροχή στους πολίτες υπηρεσιών υψηλού επιπέδου υγείας ώστε να εκπληρωθεί η επιταγή του άρθρου 21 παρ. 3 του Συντάγματος που ορίζει ότι το κράτος φροντίζει για την υγεία όλων των πολιτών⁹ σε συνδυασμό με το άρθρο 22 παρ. 5, που ορίζει ότι κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των πολιτών.

Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο θεώρησε δηλαδή ότι το άρθρο 21παρ.3 του Σ, το οποίο προβλέπει ότι το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών, ιδρύει το ίδιο υποχρέωση για τη λήψη θετικών μέτρων προστασίας της. Ο νόμος άρα 1397/1983 περί ΕΣΥ που είχε υιοθετηθεί σε εκτέλεση του άρθρου αυτού του Συντάγματος και θεσπίστηκε, κατά την κρίση του κοινού νομοθέτη, για να εξυπηρετήσει στόχους συνταγματικά εγγυημένους, η επίτευξη των οποίων δικαιολογεί περιορισμούς ή προσβολές σε συνταγματικά δικαιώματα ή σε δημόσια αγαθά συνταγματικά προστατευόμενα, ήταν συνταγματικός. Το άρθρο 109 του Συντάγματος που απαγορεύει από την άλλη μεριά τη μεταβολή είτε του κοινωφελούς σκοπού είτε των περιεχομένων των διαθηκών ή των όρων δωρεών που αφορούν τον τρόπο διαχείρισης της περιουσίας του ιδρύματος, δεν μπορεί να αποκλείσει την εφαρμογή και στα ιδρύματα, που προστατεύονται από το άρθρο αυτό, ενός γενικού νομοθετικού μέτρου που αποβλέπει στο γενικότερο δημόσιο συμφέρον. Με βάση το συλλογισμό αυτό, παραμερίστηκε η προστασία της ιδιωτικής βούλησης του διαθέτη¹⁰.

⁹ Β.Ρώτης, «Πρωωθημένες εκδηλώσεις της προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος κατά τη νομοθεσία και τη νομολογιακή επεξεργασία, *Δίκαιο και Πολιτική*, τ. 17/1988, σ.187-195 (190).

¹⁰ Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για το θέμα που μας απασχολεί είναι εν προκειμένω οι παρατηρήσεις επί της ΣτΕ 400/1986 του εισηγητή της απόφασης *Αραβάνη*. Σημείωνε, μεταξύ των άλλων, ότι η διάταξη του άρθρου 22 παρ. 3Σ, εγγυάται ένα κοινωνικό δικαίωμα και ανήκει στην κατηγορία των διατάξεων του κράτους -πρόνοια, ενώ η δεύτερη ανήκει στην κατηγορία των δικαιοκρατικών διατάξεων και εγγυάται την αυτονομία της ιδιωτικής βούλησης. Τα αντινομικά αποτελέσματα που προέκυπταν από την ταυτόχρονη εφαρμογή των δύο αυτών διατάξεων με διαφορετικό πεδίο εφαρμογής, και με διαφορετική κανονιστική υφή, ανάγκασαν τον δικαστή της συνταγματικότητας να προβεί σε στάθμιση της συγκρούσεως δύο μορφών δημοσίου συμφέροντος, εκ των οποίων το καθένα είχε το δικό του ειδικό κανονιστικό βάρος, ενός ατομικού εκείνου που αφορούσε ένα ιδιωτικό ίδρυμα κοινής ωφελείας και εκείνου της προστασίας της υγείας των πολιτών γενικά: "η σύγκρουση επελύθη δια της σταθμίσεως των εκατέρωθεν σκοπών δημοσίου συμφέροντος και της προκρίσεως του εξ αυτών του "γενικότερου δημοσίου συμφέροντος σκοπού", (Θ.Α.Αραβάνη, (Γα άρθρα 21παρ.3 και 109 του Συντάγματος:

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται τελικά -και πάντως με το ίδιο ή παρόμοιο σκεπτικό και με ανάλογο σταθμιστικό συλλογισμό, με διακινδυνευόμενο συνταγματικό αγαθό την συλλογική αυτονομία και του περιορισμού της για λόγους γενικότερου οικονομικού συμφέροντος- και η απόφαση ΣτΕ 2307/2014,Ολομ¹¹. Το σκεπτικό της απόφασης είναι διαυγές, κρυστάλλινο. Το παραθέτω αυτολεξεί: « Κατά την κρίση του Δ, το οποίο στερείται της εξουσίας ελέγχου των νομοθετικών επιλογών, τα μέτρα αυτό (μείωσης των μισθών δυνάμει του Μνημονίου ΙΙ) που ελήφθησαν υπό τις εκτεθέσεις, όλως εξαιρετικές περιστάσεις, δηλαδή προ του κινδύνου να στάσης πληρωμών και κατάρρευσης της εθνικής οικονομίας με απρόβλεπτες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες, δεν εμφανίζονται στο πλαίσιο του οριακού ελέγχου της συνταγματικότητας των αντίστοιχων ρυθμίσεων του ν.4046/ 2012 και της Π.Υ.Σ. ως μη πρόσφορα ή μη αναγκαία για την επίτευξη του παραπάνω, συνταγματικώς θεμιτού σκοπού. Ούτε θίγουν τον πυρήνα των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα άρθρα 22 παρ. 1 και 2 και 23 του Συντάγματος». Δύο μόνον βιαστικές επισημάνσεις, που είναι κατά γνώμη μου σημαντικές. Πρώτον, το Δικαστήριο και στην απόφαση αυτή, όπως και σε όλη τη νομολογία της κρίσης, χρησιμοποιεί για να δικαιολογήσει τα μέτρα τον όρο «εξαιρετικές περιστάσεις» και όχι τον όρο «κατάστασης ανάγκης», που εσφαλμένα αποδίδεται στη νομολογία της κρίσης. Ποτέ η νομολογία δεν επικαλέστηκε κατά την διάρκεια της κρίσης το Δίκαιο της Ανάγκης, και σωστά έπραξε. Διότι δεν είχαμε ούτε κενό δικαίου, ούτε αναστολή ή παραγκωνισμό ισχύος συνταγματικών διατάξεων, όπως συνέβη με τους αναγκαστικούς νόμους του «παρασυντάγματος» στα πρώτα έτη μετά τον εμφύλιο υπό το Σύνταγμα του 1952. Ούτε «εξαιρετική κατάσταση» (état d' exception). Ο όρος εξαιρετικές περιστάσεις είναι όρος που ανευρίσκεται στο ίδιο το Σύνταγμα. Το δεύτερο αξιοσημείωτο της απόφασης είναι ότι επικαλείται και αυτή ρητά τον οριακό δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας του νόμου¹².

Η προηγούμενη απόφαση αποτελεί εξάλλου ευθεία συνέχεια μιας αντίστοιχης απόφασης του ίδιου Δικαστηρίου, που εκδόθηκε και αυτή με αφορμή εντελώς παρόμοιο επίδικο αντικείμενο. Την προσβολή της συλλογικής αυτονομίας και των συλλογικών διαπραγματεύσεων με Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου, η οποία επέβαλε αναγκαστική μείωση των αποδοχών των μισθωτών για ορισμένο χρονικό διάστημα λόγω δυσμενών συνθηκών της εθνικής οικονομίας. Πρόκειται για

Παρατηρήσεις επί της ΣτΕ 400/1986(Ολομ), *ΤοΣ 1987 σ.480-500*), ο οποίος γράφει επί λέξει λίγο πιο κάτω: "Δεδομένου ότι σκοπός της διάταξης του Συντάγματος είναι η πραγμάτωση του δημοσίου συμφέροντος, η ανωτέρω στάθμιση σκοπών αποβαίνει σε στάθμιση των ειδικότερων μορφών δημοσίου συμφέροντος, που επιδιώκουν οι κατ'ιδίαν συνταγματικές διατάξεις» (σ. 496).

¹¹ *ΕΕργΔ*, 666, αναδημοσιευόμενη στο Δ. Τραυλός- Τζανετάτος, *Ανώτατα Δικαστήρια και εργασιακές σχέσεις στην εποχή των μνημονίων*. Εκδ. Σάκκουλα, 2015, σ/135, όπου και εκτενής επικριτικός σχολιασμός της απόφασης, αντίθετα με τα εδώ υποστηριζόμενα.

¹² Σχετικά με τη νομολογία της κρίσης αντί πολλών, τη μονογραφία του Γιώργου Καραβοκώρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση, Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Κριτική, 2014, και *Π.Μαντζούφα 'Οικονομική κρίση και Σύνταγμα'*, Εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 105-204, καθώς και τις επίκαιρες σήμερα κριτικές δικαιοπολιτικές παρατηρήσεις του σχετικά με την αντιμετώπιση της κρίσης από ένα μέρος της θεωρίας και της κοινής γνώμης, στο *'Οικονομική κρίση και Σύνταγμα'* *Το Σ.* 2012 σ. 223, και [www. constitutionalism.gr](http://www.constitutionalism.gr) .

την ΣτΕ 2289/1987 Ολ¹³. Αξίζει και εδώ να παραθέσουμε το σκεπτικό της, ώστε να φανεί ο σεβασμός που δείχνει το Δικαστήριο στο νομολογιακό προηγούμενο. Όπως επιτάσσει άλλωστε η δικαιοκρατική συνταγματική εγγύηση της ασφάλειας του Δικαίου.

Το επίμαχο σκεπτικό: «Κατά την έννοια της διατάξεως 22 παρ. 2 η ρύθμιση των αποδοχών των μισθωτών, η οποία είναι το πρώτο ιστορικά και καίριο ζήτημα της συλλογικής διαπραγματεύσεως δεν μπορεί να γίνει κατά τρόπο αποκλειστικό από το νόμο, να αφαιρεθεί δηλαδή από την ύλη της συλλογικής διαπραγματεύσεως, εκτός αν λόγοι γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, συνδεδεμένοι με τη λειτουργία της εθνικής οικονομίας το δικαιολογούν, ενόσω διαρκούν». Και πιο κάτω παραθέτει αναλυτικά του λόγους: η έκταση της οικονομικής κρίσεως και το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών, η αναστροφή του μεταναστευτικού ρεύματος, η αύξηση του δημόσιου χρέους, η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας, κ.α. Η περιορισμένη εξάλλου χρονική διάρκεια των μέτρων ήταν και αυτός ένας ακόμη λόγος που δικαιολογούσε την λήψη του περιοριστικού της ελευθερίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Τέλος η απόφαση κατέληγε με το ακόλουθο, πάγιο σκεπτικό των αποφάσεων της εποχής εκείνης, που ισχύει όμως και σήμερα: *«Από την συνταγματική αρχή της διακρίσεως των εξουσιών προκύπτει ότι η ουσιαστική εκτίμηση του δημοσίου συμφέροντος ανήκει στη νομοθετική ή, κατά περίπτωση στη εκτελεστική εξουσία, και μόνον η υπέρβαση των ακραίων ορίων της εννοίας εμπίπτει στο πεδίο του ελέγχου της νομιμότητας που ασκεί η ακυρωτικός δικαστής».*

III. Η εξαρτημένη κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων: από την βούληση του νομοθέτη και από τους νόμους της αγοράς

α) Για να επανέλθουμε μετά την νομολογιακή παρένθεση στο θέμα της νομικής φύσης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ατελής κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων οφείλεται σε ένα *πραγματικό ή εμπειρικό γεγονός, στην αντικειμενική αδυναμία* εκπλήρωσης της συνταγματικής εξαγγελίας. Αποτελεί εγγενή αδυναμία που ανάγεται στην ίδια την ελλειμματική κανονιστική υφή τους. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι βέβαια συνταγματικά κατοχυρωμένα από διατάξεις σιοπού, που αποτελούν κανόνες δικαίου, από τις οποίες απορρέουν συνταγματικές επιταγές, που δεσμεύουν όμως το κράτος, *μόνον ως προς τον σκοπό και όχι ως προς το αν ή το πώς, ούτε ως προς το πότε*¹⁴.

¹³ ΣτΕ 2289/1987 ΕργΔΔ, 1987, ΕΕργΔ, 46/1987, σ.1039. Βλέπε για το ίδιο ζήτημα και την συζήτηση που προκάλεσε η τότε Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου, τις μελέτες των Ευ. Βενιζέλου, Συνδικαλιστικές ελευθερίες και περιορισμοί κατά το άρθρο 106Σ, Βάσου Ρώτη, Ο περιορισμός της παντοδυναμίας του νομοθέτη στο πλαίσιο του άρθρου 22 παρ. Σ και Αντ. Μανιτάκη, Η συλλογική αυτονομία ως ατομικό δικαίωμα και συνταγματικός θεσμός. Με αφορμή την Π.Ν.Π. της 18/ 10/1985 Καθώς και την σχετική παρέμβαση στις πιο πάνω εισηγήσεις του Δ. Τραυλού Τζανετάτου, ό.π., σ. 219 επ.

¹⁴ Αρ. Μάνεσης, ό.π., σ. 580.

Το εγγενές αυτό έλλειμμα δεν μπορεί τελικά να καλυφτεί από τον δικαστή παρά μόνον από τον ίδιο τον νομοθέτη¹⁵. Είναι θέμα της νομοθετικής και πολιτικής εξουσίας και όχι του Συντάγματος. Άλλωστε οι συνταγματικές διατάξεις δεν διαθέτουν, όλες τους, από μόνες τους κανονιστική δεσμευτικότητα. Δεν συνεπάγεται η παραβίασή τους αυτόματα κυρώσεις, όπως συμβαίνει με τις νομοθετικές διατάξεις. Η τήρηση του Συντάγματος εξασφαλίζεται άλλωστε, ως γνωστόν, μέσα από ένα σύστημα αμοιβαίων εξισορροπήσεων και αντισταθμίσεων των κρατικών εξουσιών, με θεσμούς και διαδικασίες που εγγυώνται έμμεσα και διασφαλίζουν την εφαρμογή τους. Αυτά που ο Μάνεσης αποκαλούσε σύστημα εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος. Τι ίδιο ισχύει, τηρουμένων των αναλογιών, και για την επιζητούμενη κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η κανονιστική δεσμευτικότητά του εξαρτάται από την συνδρομή πολλών παραγόντων, από σταθμίσεις και εξισορροπήσεις συγκρουόμενων πολλών και ποικίλων συμφερόντων και αγαθών. Σε μια πρώτη φάση, σε στάθμιση προβαίνει αρχικά ο κοινός νομοθέτης και έπειτα ο δικαστής της συνταγματικότητας, που ελέγχει εκ των υστέρων το συνταγματικά

¹⁵ Έτσι και ο Ακρίτας Καϊδατζής (*Ανακοίνωση στο συνέδριο του Ομίλου 'Αρ. Μάνεσης', Ποιο Σύνταγμα για την επόμενη μέρα;, Αθήνα, 9-10.6.2017*) και μάλιστα με κατηγορηματικό και απόλυτο τρόπο. Τονίζει χαρακτηριστικά ότι « Κοινωνικά δικαιώματα μόνον ο νομοθέτης μπορεί να θεσπίσει. Τα κοινωνικά δικαιώματα, επομένως, ανήκουν περισσότερο στο «νομοθετημένο σύνταγμα» παρά στο «νομολογημένο σύνταγμα». Ανήκουν περισσότερο στο «πολιτικό σύνταγμα» παρά στο «νομικό σύνταγμα». Λίγο πιο κάτω όμως εντελώς ξαφνικά, περνά ανεπαίσθητα από μια διαπίστωση κανονιστικού χαρακτήρα, με κανονιστικές συνέπειες ως προς τη νομική φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε μια απίστευτη διαπίστωση κοινωνιολογικού ή πολιτικού χαρακτήρα. Εγκαλεί την δικαστική εξουσία και ειδικά το Συμβούλιο Επικρατείας για ταξική μεροληψία υπέρ της μεσαίας τάξης και διερωτάται γιατί δεν άσκησε το ίδιο κοινωνική πολιτική ελέγχοντας τις αποφάσεις τις πολιτικής εξουσίας (sic)!. Το κάνει την ίδια στιγμή που λίγο πιο πάνω είχε αρνηθεί στα δικαστήρια αυτή τη δυνατότητα, γράφοντας εμφαντικά ότι η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία του νομοθέτη και όχι του δικαστή. Εξηγεί μάλιστα στη συνέχεια την στάση αυτή του Δικαστηρίου, ισχυριζόμενος ότι το Δικαστήριο εξέδωσε την περίοδο της κρίσης, των Μνημονίων αποφάσεις που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των συνταξιούχων της ΔΕΗ, των γιατρών του ΕΣΥ, των πανεπιστημιακών, των δικαστικών και των στρατιωτικών. Και καταλήγει με την διαπίστωση ότι αυτή η «ταξική μεροληψία» υπέρ της μεσαίας τάξης οφείλεται στην προέλευση των δικαστών από την μεσαία τάξη (sic). Λές και η ταξική προέλευση τω πολιτικών είτε της Δεξιάς είτε της Αριστεράς είναι από τα κατώτερα ή φτωχότερα στρώματα και όχι κυρίως από τα μεσαία. Όλες αυτές όμως οι κοινωνιολογικού χαρακτήρα αξιολογήσεις, σωστές ή λανθασμένες, δεν συνεχονται με έναν συνεπή νομικό συλλογισμό και πάντως δεν συνδέονται με τον κανονιστικό λόγο, που είχε ο συγγραφέας προηγουμένως εκφωνήσει. Την θέση του αυτή ο συγγραφέας διατύπωσε με πιο συστηματικό τρόπο σε Ανακοίνωσή του στο: «Workshop “Contesting Austerity – A Socio-Legal Inquiry into Resistance to Austerity” Οñati International Institute for the Sociology of Law (IISL), Οñati, 6-7 June 2019 «Socio-economic rights enforcement and resource allocation in times of austerity: The case of Greece 2015-2018 [draft, 17.5.2019]

Βλέπε και την αντίθετη άποψη του Οδ. Σπαχή, ό.π., που αναζητά την κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, έμμεσα, σε ένα σύστημα θεσμικών εγγυήσεων, όπως μέσα από τον δικαστικό μηχανισμό της αποζημίωσης μέσω του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ.,

θεμιτό και εύλογο της προσβολής ενός δικαιώματος ενόψει πάντα ενός σκοπού δημοσίου συμφέροντος ή ενόψει ενός άλλου συνταγματικά προστατευόμενο δικαιώματος ή αγαθού¹⁶. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο κοινωνικά δικαιούχος δεν μπορεί να εγείρει, ως γνωστόν, αξίωση κατά του κράτους για αθέτηση υποχρεώσεώς του και μάλιστα δικαστικά επιδιώξιμη.

Η μόνη κοινωνική προστασία που μπορεί να αναμένει κανείς είναι η δημιουργία από το νομοθέτη ενός *ελάχιστου δικτύου κοινωνικής προστασίας*, ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και με βάση την αναδιανεμητική πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης, δηλαδή ανάλογα με τους διαθέσιμους πόρους που προβλέπει ο προϋπολογισμός της χώρας. Ο δικαστής μπορεί να λειτουργήσει ταυτόχρονα είτε εγγυητικά είτε διαμεσολαβητικά διασφαλίζοντας δια μέσου της διαπλαστικής εξουσίας, που διαθέτει, ένα *ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης*, σταθμίζοντας πάντα την συγκεκριμένα προσβολή που επέρχεται σε ένα κοινωνικό δικαίωμα μιας συγκεκριμένης κατηγορίας ασφαλισμένων, ενόψει του γενικότερου κοινωνικού και οικονομικού συμφέροντος της χώρας και της δημοσιονομικής ισορροπίας¹⁷, που εκτιμά όμως κατά βάση και πρωταρχικά η πολιτική εξουσία. Ο ύστατος γνώμονας της στάθμισης του δικαστή, ιδίως σε ένα καθεστώς εξαιρετικών περιστάσεων και οικονομικής ύφεσης, θα μπορούσε να είναι η *διακήρυξη της ανάγκης διασφάλισης ενός ελάχιστου ορίου ατομικής επιβίωσης, τέτοιο ώστε να μη θίγεται ή δυνατότητα της βιοτικής αυτοτέλειας του καθένα και όλων*¹⁸.

¹⁶ Πρβλ. επ' αυτού τη μελέτη των *Ξενοφώντος Κοντιάδη και Αλκμήνης Φωτιάδου*, ' Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση. Θεωρητικές επισημάνσεις επ' ευκαιρία της ΟΛΣΕ 668/2012' *Δικαιώματα του Ανθρώπου ΔΤΑ*, 53/2012, 27-51, ένα εκτενές κριτικό σχόλιο στην απόφαση 668/2012. Το σχόλιο δείχνει, βασιζόμενο στη σχετική διεθνή θεωρία τον ρόλο και τη σημασία της αρχής της αναλογικότητας στις συνταγματικές διαφορές, την διαπλαστική της δύναμη στη διαμόρφωση του προστατευταίου κανονιστικού περιεχομένου ενός κοινωνικού δικαιώματος. Το κανονιστικό νόημά του δεν είναι δεδομένο ούτε στατικό, είναι εύπλαστο, διαμορφώνεται κατά την εφαρμογή του σε μια συγκεκριμένη υπόθεση την στιγμή της στάθμισης του μεγέθους της προσβολής του δικαιώματος ενόψει της επιτακτικής εξυπηρέτησης ενός σκοπού δημοσίου συμφέροντος. Για το ίδιο θέμα την συγκριτική μελέτη των *Ίδιων, X. Contiades and Alk. Fotiadou*, 'Social rights in the age of proportionality: Global economic crisis and constitutional litigation', *I.CON* (2012), vol. 10 No3, 660-686, όπου αναδεικνύεται ο ζυγοσταθμιστικός ρόλος της αρχής της αναλογικότητας στις συνταγματικές διαφορές, όταν διακυβεύονται κοινωνικά δικαιώματα. Το κανονιστικό περιεχόμενό τους διαμορφώνεται ανάλογα με την ζυγοσταθμίστη συγκρουόμενων συμφερόντων και δικαιωμάτων που συντελείται με βάση τον γνώμονα (ή την ζυγαριά, το test) της αναλογικότητας σε κάθε υπόθεση συγκεκριμένα. Βλέπε εκτενέστερα *Αγγ. Στεργίου*, Τα κοινωνικά αναδιανεμητικά δικαιώματα.. ό.π., ιδίως σ. 95 και 97, Σχετικά με την αντιμετώπιση από τη νομολογία της συνταγματικής προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, κυρίως την πρώτη περίοδο της κρίσης βλ. Στ. *Κτιστάκη*, Η δικαστική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, πριν και μετά το Μνημόνιο, ΕΔΚΑ, 711.604.

¹⁷ Βλ. Π. *Πικραμένος*, Δημόσιο Δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής δίκης, *NoB* 2012. .2645

¹⁸ Αξιοπρόσεκτη είναι η μελέτη, σε ό,τι αφορά την αναζήτηση του κανονιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων, του *Στέργιου Μήτα*, 'Η βιοτική αυτοτέλεια ως ratio και κανονιστικός

Το κοινωνικό κράτος ως μορφή μετεξέλιξης του φιλελεύθερου κράτους κτίζεται σταδιακά με προγραμματισμό από τις κυβερνήσεις, με τη διαμόρφωση των κατάλληλων κοινωνικών πολιτικών πρόνοιας ή πρόληψης¹⁹, έτσι ώστε να μπορούν να ληφθούν, έγκαιρα, μέτρα πρόγνωσης και πρόληψης, μέτρα κοινωνικής προνοητικότητας ή πρόνοιας για την αντιμετώπιση των άπειρων και απρόβλεπτων κοινωνικών διακινδυνεύσεων, όπως ασθeneιών, ατυχημάτων, καταστροφών, επιδημιών, λοιμών, καταποντισμών, της ανεργίας, του γήρατος και βέβαια μέτρων προστασίας των ατόμων που έχουν ανάγκη. Για όλα αυτά ο προνοητικός νομοθέτης θα πρέπει να έχει φροντίσει ώστε τα κρατικά ασφαλιστικά ταμεία θα διαθέτουν βιώσιμο ασφαλιστικό κεφάλαιο και πόρους για την αντιμετώπιση κάθε είδους κοινωνικών διακινδυνεύσεων και την ασφαλή συνέχιση των κοινωνικών υπηρεσιών. Το Σύνταγμα αναθέτοντας στο κράτος την ‘φροντίδα’ για την κοινωνική ασφάλιση όλων των πολιτών, δεν δημιουργεί απλώς ένα «ατελές» κοινωνικό δικαίωμα υπέρ των ίδιων, θεσπίζει κυρίως και πρωταρχικά μια συνταγματική εντολή προς την εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία να διαμορφώνει *πριν απ’ όλα, στο μέτρο πάντα των δυνατοτήτων της δημοσιονομικής του πολιτικής, κοινωνικές πολιτικές που έχουν γερά και ασφαλή θεμέλια εξασφάλισης*

πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων’ σε ‘www.constitutionalism.gr’, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ratio της κανονιστικής υφής των κοινωνικών δικαιωμάτων εδρεύει στο δικαίωμα της βιοτικής-κοινωνικής ασφάλειας του προσώπου, ως απόρροια της κοινωνικής αυτονομίας του και της συναφούς βιοτικής αυτοτέλειας του κάθε προσώπου και όλων. Το δικαίωμα άρα της κοινωνικής ασφάλειας, όταν ιδωθεί ως ίση κοινωνική ασφάλεια όλων και άρα και των άλλων, εμπεριέχει και το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση, ως έσχατο όριο της κοινωνικής προστασίας όλων. Το ενδιαφέρον της πρόσληψης αυτής έγκειται, κατά την γνώμη μου, στο ότι θεμέλιο της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είναι η θετική, παροχική υποχρέωση του κράτους, σύμφωνα με την τριπλή τυπική διάκριση του δικαιωμάτων που καθιέρωσε ο Jellinek τον μεσοπόλεμο, αλλά η κοινωνική ιδιότητα του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου (κατά το άρθρο 25 παρ. 1Σ), η οποία συνεπάγεται και την κοινωνική αυτονομία κάθε προσώπου, ως πτυχή της εν γένει αυτονομίας του και υποβασιμάσσεται από την κοινωνική αλληλεγγύη. Η κοινωνική αυτονομία συνδέεται άρα άρρηκτα με την βιοτική αυτοτέλεια του καθένα και όλων. Η τελευταία εξασφαλίζεται σε μια πολιτική κοινωνία που αναγνωρίζει και εγγυάται το δικαίωμα της κοινωνικής ασφάλειας και άρα και της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Με τον τρόπο αυτό μπορεί εξάλλου η κοινωνική αυτονομία να συνυπάρξει και με το δικαίωμα στην εργασία ως η άλλη, η θετική όψη της ελευθερίας της εργασίας. Για όλα τα προηγούμενα βλέπε αναλυτικό τις σκέψεις του στην διδακτορική του διατριβή του *Στέργιος Μήτας*, Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδους αρχή του δικαίου, «*Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα*, 2016, ιδίως σελ. 137- 153 επ.

¹⁹ Βλέπε σχετικά με τις σχέσεις κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους και με την μετεξέλιξη του τελευταίου σε *κοινωνικό κράτος πρόληψης* τις επίκαιρες και ενδιαφέρουσες σκέψεις του *Ξενοφώντος Κοντιάδη*, Το κοινωνικό κράτος πρόληψης ως απάντηση στην κρίση του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους. Προς ένα νέο πολιτειολογικό πρότυπο; σε: ‘*Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*’, Επιμέλεια Χ. Ανθόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Θ. Παπαθεοδώρου, 2005, εκδ. Σάκουλα, σ. 70 -135.

*πόρων και βιώσιμου ασφαλιστικού κεφαλαίου*²⁰. Το ότι η συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιώματα αναλύεται, ως προς την νομική του φύση, πρωταρχικά, σε συνταγματική εντολή και μόνον εξ αντανάκλασεως τίττεται (υποκειμενικό) δικαίωμα -εφόσον και καθόσον το μπορέσει και το θελήσει ο νομοθέτης, συνάγεται ερμηνευτικά και από την λεκτική διατύπωση της συνταγματικής διάταξης, που καθιερώνει το πλέον θεμελιώδες, από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα: το δικαίωμα στην εργασία. Η συνταγματική καθιέρωσή του συνοδεύεται από την υποχρέωση του κράτους να μεριμνά, δηλαδή να φροντίζει κατά το μέτρο του δυνατού, για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών. Πόρους χρειάζονται τα κοινωνικά ταμεία για να μπορούν να προβαίνουν σε κοινωνικές παροχές. Πόρους που αντλεί κατά βάση από τους ίδιους τους ασφαλισμένους καθώς και από την κεφαλαιουχική ακίνητη περιουσία του. Δεν κτιζεται πάντως κοινωνικό κράτος και ένα υγιές σύστημα κοινωνικής ασφάλειας με φόρους των φορολογουμένων, όχι μόνον διότι έτσι ενδέχεται να παραβιάζεται η αρχή της ισότητας των πολιτών ενώπιον των δημοσίων βαρών, αλλά και διότι η κοινωνική αυτή πρόσοδος είναι επισφαλής και προσωρινή και μπορεί έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία της αγοράς και έμμεσα στην είσπραξη κοινωνικών εισφορών από τους ασφαλισμένους.

Η πρόσληψη άλλωστε ενός σύγχρονου κοινωνικού δικαίου σήμερα μετεξελίσσεται τείνει να προσλάβει την μορφή *ενός κοινωνικού κράτους πρόνοιας ή πρόληψης* με σκοπό την προστασίας της ζωής, της υγείας, της εργασίας και του γήρατος από τις απρόβλεπτες και άγνωστες διακινδυνεύσεις, που οι τεχνολογικές εξελίξεις, η κλιματική αλλαγή και οι επιδημίες εγκυμονούν²¹. Και αυτό απαιτεί την ύπαρξη βιώσιμου ασφαλιστικού κεφαλαίου.

β) Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι η καχεκτική κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν οφείλεται μόνον στην έλλειψη ιδίων κοινωνικών πόρων, αλλά και σε ένα εξωγενή παράγοντα. Στο ό,τι η ικανοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι καταδικασμένη να συντελείται σε ένα καθεστώς ελεύθερης οικονομίας της αγοράς. Αρχικά στο πλαίσιο μιας εθνικής οικονομίας της αγοράς και τώρα σε μια ενιαία, *άκρως ανταγωνιστική ευρωπαϊκή οικονομία της αγοράς. Υπόκειται άρα στους καταναγκασμούς και της νόμους της.*

Δεν είναι αμελητέο εξάλλου ότι η συνταγματική προστασία της αγοράς διαθέτει πάγια και σταθερά συνταγματικά ερείσματα σε σύγκριση με εκείνα του κοινωνικού κράτους και ακόμη πιο ασφαλή και δραστικά στην ευρωπαϊκή οικονομία της αγοράς. Οι οικονομικές ελευθερίες, έτσι, όπως είναι κατοχυρωμένες στην ΕΕ *πιέζουν και αντιμάχονται* κάθε είδους κοινωνική πολιτική του κράτους, που δεν εναρμονίζεται με την λογική και τους νόμους ενός οικονομικού καθεστώτος, που βασιίζεται στη διασφάλιση ίσων όρων ανταγωνισμού σε μια ελεύθερη και άκρως ανταγωνιστική ευρωπαϊκή και, σήμερα, σε μια παγκόσμια οικονομία της αγοράς.

Αυτή είναι η μοίρα του κοινωνικού κράτους. Κτίστηκε και ανδρώθηκε στην επικράτεια του εθνικού κράτους. Συναρθρώθηκε με το φιλελεύθερο κράτος, του οποίου αποτελεί θεσμική

²⁰ Βλέπε σχετικά για τη νομική φύση του δικαιώματος αυτού, την πρώτη μελέτη του Δ. Τραυλού-Τζανετάτου, Το δικαίωμα της εργασίας στο πεδίο έντασης μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας, *Το Σύνταγμα*, 1975, 727 επ., 763, 779-783.

²¹ Εκτενέστερα για όλα αυτά, την μελέτη του Ξ. Κοντιάδη, ό.π.

μετεξέλιξη. Είναι αναγκασμένο να λειτουργεί σεβόμενο τις δικαιιοκρατικές εγγυήσεις του εθνικού φιλελεύθερου κράτους. Το μέλλον του εξαρτάται από τις ευρωπαϊκές κοινωνικές πολιτικές. Η οικονομική επιβίωσή του εξαρτάται από τον συντονισμένη δράση των ευρωπαϊκών κρατών στην προοπτική μιας κοινωνικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης, εναρμονισμένης με την οικονομικής της ολοκλήρωση.

Άλλωστε, για να είμαστε ρεαλιστές η εθνική οικονομική πολιτική των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι υποχρεωμένη να ακολουθεί την οικονομική εκείνη πολιτική που οι ευρωπαϊκές συνθήκες επιτρέπουν και τα αρμόδια όργανα της ΕΕ αποφασίζουν. Στην πραγματικότητα τα κράτη μέλη δεν έχουν δική τους αυτόνομη εθνική οικονομική πολιτική. Ενώ από την άλλη, -αυτή είναι η ειρωνεία της ιστορίας- διαθέτουν μεν μια αυτόνομη δικαιοδοσία άσκησης μιας δικής τους εθνικής κοινωνικής πολιτικής, στα ασφυκτικά όμως και στενά περιθώρια που τους το επιτρέπουν οι οικονομικές και δημοσιονομικές πολιτικές της ΕΕ.

Σε κάθε περίπτωση, στο μέτρο που έχουμε δεχτεί ως χώρα, νομολογιακά, *την προτεραιότητα εφαρμογής (ή την υπεροχή) του ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού* -στο οποίο συμπεριλαμβάνεται βέβαια και το Σύνταγμα- οφείλουν όλα τα κρατικά όργανα να εγγυώνται συνταγματικά τις οικονομικές πολιτικές, που είναι συμβατές με τους οικονομικούς στόχους και σκοπούς του ενωσιακού δικαίου, πρωτογενούς και δευτερογενούς²². Οι στόχοι και οι σκοποί της ΕΕ και ειδικά των χωρών της Ζώνης του Ευρώ έχουν *ενθυλακωθεί στις εθνικές συνταγματικές τάξεις και απολαμβάνουν συνταγματικής προστασίας μέσω της αναγωγής τους στην αόριστη έννοια του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος*. Για αυτό και ο δικαστικός έλεγχος που ασκείται είναι κατά προτεραιότητα ο συνταγματικός και έπεται ο έλεγχος της συμβατότητας με το ενωσιακό δίκαιο²³. Και αυτό όταν οι σκοποί και οι θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες της ευρωπαϊκής έννομης τάξης δεν έχουν ενσωματωθεί πλήρως στην συνταγματική έννομη τάξη, όποτε στην περίπτωση αυτή ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας έχει απορροφήσει τον συμβατικό, αντιμετωπίζοντας τους ενωσιακούς οικονομικούς στόχους, ως στόχους συνταγματικής περιωπής²⁴.

Και η ίδια Ευρωπαϊκή Ένωση δεν ενδιαφέρθηκε σοβαρά μέχρι τώρα για την οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτος, είτε σε επίπεδο κοινής κοινωνικής πολιτικής αρχίζοντας από την προστασία της δημόσιας υγείας, όπως αποκαλύφθηκε με τρόπο τραγικό και εντελώς απρόοπτο στην Πανδημία του Κορονοϊού.

²² Βλέπε ενδεικτικά μεταξύ πολλών την ΣτΕ 161/2010.

²³ Βλέπε εκτενέστερα, με παραλλάσσουσα προς την εδώ υποστηριζόμενη άποψη, την ογκώδη μονογραφία του Κ. Γιαννακόπουλου 'Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων', Εκδ. Σάκκουλος, 2013, σ. 389 επ., 412, 16-17,19.

²⁴ Βλέπε Κ. Γιαννακόπουλου, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: Η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και κοινοτική έννομη τάξη, *Εφημ.ΔΔ*, 5/2008, 733, και σε προγενέστερη μορφή της, τη διάλεξη, «Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού»; (2006, αδημοσίευτη), και βέβαια την μονογραφία Του, 'Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων', Εκδ. Σάκκουλος, 2013, ό.π.

Συμπέρασμα

Καταλήγω ανακεφαλαιώνοντας:

Πρώτον, η αδύναμη κανονιστική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι συνέπεια της κανονιστικής ιδιοσυγκρασίας τους. Ο «παροχικός» χαρακτήρας της ενοχής είναι ατελής, διότι ο οφειλέτης-κράτος δεν βαρρύνεται με δεσμευτική υποχρέωση έναντι του δικαιοπάροχου και ο τελευταίος δεν έχει εξοπλιστεί με αντίστοιχη αξίωση έναντι του οφειλέτη. Η κανονιστική διατύπωση του Συντάγματος είναι πιο εύγλωττη από τη θεωρία: *‘Το κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει’* (άρθρο 22 παρ. 5Σ). *‘Το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών...’* (άρθρο 21 παρ.3Σ). Δεν λέει πάντως το Σύνταγμα -όπως ορίζει αντίθετα σχετικά με το δικαίωμα στην εργασία- ότι οι εργαζόμενοι ή οι πολίτες έχουν δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση ή στην προστασία της υγείας τους. Η εκπλήρωση άρα της ενοχής είναι αβέβαιη και πάντως εξαρτημένη. Εξαρτημένη από τις δημοσιονομικές δυνατότητες του κράτους, από την ύπαρξη επαρκών κοινωνικών πόρων, από το ασφαλιστικό κεφάλαιο και την βιωσιμότητα των Ταμείων και τελικά από την βούληση και απόφαση του νομοθέτη. Με λίγες λέξεις, από την *πρόνοια του κράτους* να έχει φροντίσει για την εξασφάλιση των αναγκών κοινωνικών πόρων και του ασφαλιστικού κεφαλαίου προς αποτελεσματική αντιμετώπιση απρόβλεπτων κοινωνικών διακινδυνεύσεων.

Δεύτερο, η κανονιστική αυτή ατέλεια είναι εμφανέστερη στην συνταγματική αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Τούτο, όχι μόνον διότι το κανονιστικό της περιεχόμενο συναρτάται με το φιλελεύθερο κράτος δικαίου και με όλες τις προβλεπόμενες φιλελεύθερες δικαιοκρατικές εγγυήσεις, αλλά και διότι, ως συνταγματική αρχή, όπως όλες οι συνταγματικές αρχές, επιτελεί μια ερμηνευτική κατά βάση λειτουργία. Ενισχύει κατά την ζυγοστάθμιση το σταθμιζόμενο βάρος ενός συγκεκριμένου κοινωνικού δικαιώματος.

Τρίτο, η κανονιστική αδυναμία των κοινωνικών δικαιωμάτων οφείλεται κυρίως στο εμπειρικό γεγονός ότι η ικανοποίησή τους πραγματοποιείται σε οικονομικό περιβάλλον, που δεν είναι καθόλου ευνοϊκό για την ίδια, θα έλεγα ότι είναι εχθρικό και πάντως ανταγωνιστικό. Οι ανεξέλεγκτοι νόμοι μιας άκρως ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής οικονομίας της αγοράς, όπως είναι και προβλέπεται να είναι από τις Ευρωπαϊκές Συνθήκες, αντιμάχονται ευθέως την έμπρακτη ικανοποίησή τους. Και η κανονιστική καχεξία τους δεν θεραπεύεται με ευφάνταστες, αλλά άσφαιρες κανονιστικά, θεωρητικές κατασκευές ούτε με εγκλήσεις ή εγκλήσεις ή παρακλήσεις ή δεήσεις ή, -το χειρότερο- με αλαζονικές επιστημονικά κριτικές- που απευθύνονται ανέξοδα στον παντελώς άοπλο δικαστή της συνταγματικότητας. Η δικαιοδοτική εξουσία του δικαστή είναι οριοθετημένη συνταγματικά και ο ίδιος αλυσοδεμένος δικανικά. Οι νομολογιακές και δικανικές αυτό-δεσμεύσεις του δεν του επιτρέπουν να κάνει άλματα ούτε να υπερβαίνει αυθαίρετα και ανατιολόγητα ή αδικαιολόγητα τα γλωσσικά, γραμματικά, νομοθετικά, νομολογιακά ή νοηματικά προηγούμενα μιας συνταγματικής διάταξης. Ούτε να αγνοεί το πρόταγμα της ασφάλειας του δικαίου και της συνέχειας της νομολογίας.

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν προστατεύονται ως συνταγματικά αγαθά, ούτε ότι παύουν να είναι «συνταγματικά δικαιώματα» και ότι δεν νομιμοποιούν τους πολίτες να διεκδικούν την προστασία τους και την ικανοποίησή τους με κάθε νόμιμο μέσο, μεταξύ των οποίων, και δικαστικό. Η ικανοποίησή τους δεν είναι ωστόσο αυτόθροη, όπως στα

ατομικά δικαιώματα. Αναδεικνύεται κατά βάση στον σταθμιστικό-ερμηνευτικό συλλογισμό. Συναρτάται ακόμη από την συνδρομή πολλών εξωτερικών παραγόντων, από την πλήρωση ορισμένων όρων κανονιστικής υφής ή και άλλων προϋποθέσεων.

Είναι μάταιο, για να μην πω αφελές νομικά, να καταφεύγουμε, όταν βρισκόμαστε σε ερμηνευτικό ή κανονιστικό αδιέξοδο στο Σύνταγμα, και να αναζητούμε εκεί σανίδα θεωρητικής σωτηρίας, προκειμένου να διασώσουμε τις κλονισμένες ιδεολογικές ή πολιτικές μας πεποιθήσεις. Είναι νομικά μάταιο να αποδίδουμε στον θεμελιώδη νόμο του κράτους ιδιότητες που δεν έχει. Η κανονιστική «φετιχοποίηση» του Συντάγματος ξεκινά από μια ανέξοδη υπερ-ερμηνευτική «κοινωνικοκρατική πλειοδοσία του κανονιστικού περιεχομένου του. Υπονομεύει όμως έτσι την ίδια την κανονιστική αποτελεσματικότητά του και βλάπτει ανεπανόρθωτα το κύρος του και την κανονιστική αξιοπιστία του.

Η θεωρητική αντιπαράθεση με τους υμνητές της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς και γενικά της παγκοσμιοποίησης, απαιτεί, για να είναι αποτελεσματική, επιχειρήματα ρεαλιστικά πειστικά και συγκεκριμένα, που να βασίζονται σε επιστημονική μελέτη και κατανόηση των αντιφάσεων και των αδυναμιών της νέας αυτής πλανητικής πραγματικότητας.

Δεν ανατρέπεται ούτε ελέγχεται η παγκοσμιοποίηση με ξόρια, καταγγελίες και πολιτικούς ή νομικούς αναθεματισμούς. Όπως δεν ανατράπηκε και ο εθνικός καπιταλισμός παρά τις απονενοημένες απόπειρες. Το μόνο που μπορούμε να ελπίζουμε είναι ο διεθνής ή ο πλανητικός έλεγχος των ανεξέλεγκτων νόμων της αγοράς από διηπειρωτικές μορφές παγκόσμιας διακυβέρνησης. Μόνο με την δημιουργία και την συντονισμένη εγκαθίδρυση διακρατικών πολιτικών, που θα επιβληθούν από διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς ευρωπαϊκούς και παγκόσμιους, που θα αποβλέπουν στον αποφασιστικό έλεγχο των ανεξέλεγκτων σήμερα παγκόσμιας αγοράς άυλων κεφαλαίων, είναι δυνατόν να προσδοκούμε την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών από τις τρομερές κοινωνικές ανισότητες, που παράγει και αναπαράγει η ανεξέλεγκτη, παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς. Μέχρι τότε ας φροντίσουμε να αρθρώσουμε τουλάχιστον σε εθνικό επίπεδο έναν συνετό κριτικό λόγο, συγκεκριμένο, ρεαλιστικό και επιστημονικά τεκμηριωμένο, σύμφωνα με τους άγραφους κανόνες της κάθε επιστήμης. Και να φροντίσουμε να οικοδομήσουμε ένα διαφορετικό από το προηγούμενο κοινωνικό κράτος.

Θεσσαλονίκη Απρίλιος 2020

Αντώνης Μανιτάκης

Ομότιμος καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου του Α.Π.Θ.